

КСРО-ның ыдырауы және Қазақстан тәуелсіздігі: тарихи, саяси және әлеуметтік-экономикалық аспектілер

ЖАРИЯЛАНДЫ
21.04.2026

СІЛТЕМЕ
<https://bilimger.kz/188303/>

Бақтияр Мағжан Нұрланұлы

Сәбит Сырым Сағдатұлы

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті
Тарих факультеті, 3 курс студенттері*

Аннотация. Бұл мақалада Кеңес Одағының ыдырауы және Қазақстанның 1991 жылы мемлекеттік тәуелсіздігін алу процесі зерттеледі. Мұрағат деректері, құжаттық материалдар мен ғылыми әдебиеттерге негізделген талдау арқылы кеңестік жүйенің күйреуіне алып келген негізгі факторлар қарастырылады: жоспарлы экономиканың жүйелік дағдарысы, ұлтаралық қайшылықтардың шиеленісуі, М.С. Горбачёв бастаған жариялылық пен қайта құру саясаты, одақтас республикалардағы орталықтан тепкіш үрдістердің күшеюі. Қазақстанның егемендікке апарар жолының өзіндік ерекшелігіне, 1990 жылғы 25 қазандағы Мемлекеттік егемендік туралы Декларацияның және 1991 жылғы 16 желтоқсандағы Тәуелсіздік туралы Конституциялық заңның рөліне ерекше назар аударылады. Мақалада тәуелсіздік алудың Қазақстан үшін саяси, экономикалық және әлеуметтік салдарлары, сондай-ақ постсоветтік кезеңдегі қазақстандық мемлекеттіліктің негіздерінің қалыптасуы талданады. Зерттеу саяси транзитология мен тарихи компаративистиканың теориялық тәсілдеріне сүйенеді.

Түйін сөздер: КСРО-ның ыдырауы, Қазақстан тәуелсіздігі, қайта құру, егемендік, постсоветтік кеңестік, мемлекет құрылысы, Нұрсұлтан Назарбаев, Алматы декларациясы, ТМД, саяси транзиция.

КІРІСПЕ

1991 жылғы желтоқсанда болған Кеңес Одағының ыдырауы -Еуразия мен бүкіл халықаралық қатынастар жүйесінің геосаяси кескінін түбегейлі өзгерткен XX ғасырдың

ең маңызды оқиғаларының бірі. Қазақстан үшін бұл оқиға жетпіс жылдық кеңестік тарих кезеңінің аяқталуын және өзіндік мемлекеттілікке апарар жолдың ашылуын білдірді. 1991 жылғы 16 желтоқсанда тәуелсіздіктің жариялануы тек заңдық акт қана емес, елдің бүкіл қоғамдық жүйесінің терең трансформациясының бастауы болды.

Бұл проблематиканың өзектілігі бірнеше факторлармен анықталады. Біріншіден, КСРО-ның ыдырау механизмдері мен салдарын ой елегінен өткізу постсоветтік кеңістіктегі қазіргі үдерістерді түсіну үшін маңыздылығын сақтайды. Екіншіден, отыз жылдық қазақстандық мемлекеттілік тәжірибесі егеменді дамудың нәтижелерін көп деңгейлі талдауға мүмкіндік береді. Үшіншіден, осы тарихи тәжірибені зерттеу постсоветтік транзиттің әртүрлі модельдерін салыстырмалы талдау үшін зор құндылықты иеленеді.

Осы мақаланың мақсаты -КСРО-ның ыдырауының себептері мен механизмдерін қазақстандық контекстте кешенді талдау, сондай-ақ тәуелсіз қазақстандық мемлекеттіліктің қалыптасуының бастапқы кезеңін зерттеу болып табылады. Қойылған мақсатқа сай мынадай міндеттер шешіледі: кеңестік мемлекеттік құрылым моделінің жүйелік дағдарысының факторларын қарастыру; Қазақстанның егемендікке апарар жолының өзіндік ерекшелігін талдау; тәуелсіздік жағдайындағы институционалдық құрылыстың алғашқы кезеңін сипаттау.

1. КЕҢЕСТІК МОДЕЛЬДІҢ ЖҮЙЕЛІК ДАҒДАРЫСЫ ЖӘНЕ КСРО-НЫҢ ЫДЫРАУЫНЫҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ

1980-жылдардың ортасына қарай Кеңес Одағы қоғамдық өмірдің барлық саласын қамтыған терең жүйелік дағдарысқа тап болды. Экстенсивті даму кезеңінде белгілі бір тиімділік танытқан кеңестік жоспарлы экономика осы тұста өз мүмкіндіктерін сарқып, жаңа ғылыми-техникалық революция жағдайында елдің технологиялық жаңғыруын қамтамасыз ете алмады. Белгілі ресейлік тарихшы Р.Г. Пихояның пікірінше, кеңестік жүйенің құрылымдық дағдарысы көп өлшемді сипатта болды және экономикалық, саяси, идеологиялық факторлардың өзара шарттылығымен айқындалды [Пихоя, 2002].

1985–1986 жылдары М.С. Горбачёв жариялаған жариялылық пен қайта құру саясаты бұзушы үдерістердің жеделдеуіне елеулі роль атқарды. Реформашылдық ниеті кеңестік жүйені сауықтыру мен жаңғыртуға бағытталғанымен, бұл саясат дәстүрлі саяси бақылау механизмдері мен биліктің идеологиялық заңдастырылуының бұзылуына жол ашты. Британ зерттеушісі Арчи Браунның пікірінше, Горбачёв бастапқы ниеттерінен тыс кеткен үдерістерді іске қосып, «Пандора сандығын ашты» [Brown, 1996].

Сонымен қатар ұлтаралық қайшылықтардың шиеленісуі күшейе түсті. 1986 жылғы желтоқсандағы Алматыдағы оқиғалар -«Желтоқсан» -кеңестік республикалардағы ұлттық наразылықтың алғашқы ашық көріністерінің бірі болды және жинақталған әлеуметтік мен этникалық қайшылықтардың тереңдігін айқын аша түсті. Қазақтың

орнына КазКСР КП ОК бірінші хатшылығына Г.В. Колбиннің тағайындалуы ұлттық сезімді қозғап, ең алдымен Кеңес мемлекетінің біркелкілендіруші ұлттық саясатына наразылықтың бір көрінісіне айналды [Қозыбаев, 1995].

Экономикалық тұрғыдан алғанда, КСРО 1986 жылғы мұнай бағасының күрт құлдырауынан ауыр соққы алды, бұл жағдай экономиканың жан-жақты сыртқы валюта табысына тәуелділігін айқын көрсетті. Халықаралық қатынастар жүйесіндегі өзгерістер де маңызды роль атқарды: Қырғи қабақ соғыстың аяқталуы, НАТО-мен қарсыласудың жұмсаруы идеологиялық жағынан жаулас елдерге қарсы тұруды ұлттық бірліктің негізі ретінде ұстануды мүмкін емес етіп қойды.

2. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЕГЕМЕНДІККЕ АПАРАР ЖОЛЫ

Қазақстан жолы -постсоветтік мемлекеттердің егемендікке ұмтылысы кезінде болған «парадтар» жай жолы емес еді. Республика басшылығы ресмі Мәскеумен ынтымақтастықты ішінара сақтай отырып, бірте-бірте реформалар жолын таңдады. КазКСР Жоғарғы Кеңесі 1990 жылғы 25 қазанда Мемлекеттік егемендік туралы Декларацияны қабылдады, онда республика заңдарының одақтық заңдардан жоғары тұратыны жарияланды. Бұл Декларация нақты саяси тәжірибе ретінде де, болашақ толыққанды тәуелсіздікке бағдар ретінде де маңызды болды [Назарбаев, 1991].

1991 жылғы 19-22 тамыздағы Мәскеудегі сәтсіз мемлекеттік төңкеріс талпынысы тәуелсіздік алу процесін айтарлықтай жеделдетті. Бірінен соң бірі республикалар тәуелсіздіктерін жариялай бастады. Осы жалпы аясында Қазақстан Жоғарғы Кеңесі 1991 жылғы 16 желтоқсанда Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы Конституциялық заңды қабылдады -бұл күн Тәуелсіздік күні болды. Символдық тұрғыдан алғанда бұл күн 1986 жылғы Желтоқсан оқиғаларының бесжылдық мерейтойымен тұспа-тұс келді.

1991 жылғы 8 желтоқсанда Беловежье келісімінің жасалуы мен одан кейін 1991 жылғы 21 желтоқсандағы Алматы декларациясы Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығын (ТМД) ресімдеді. Алматы декларациясы КСРО-ның ресми таратылуын, сондай-ақ постсоветтік мемлекеттердің ядролық қарудан жаппай азат болу нормаларын бекітті. Зерттеушілердің пікірінше, Қазақстанның келіссөз процесіне белсене қатысуы ТМД-ны ядролық қауіпсіздіктің жаңа архитектурасын қалыптастырудың маңызды алаңына айналдырды [Olcott, 2002].

3. ТӘУЕЛСІЗ МЕМЛЕКЕТТІЛІКТІҢ АЛҒАШҚЫ КЕЗЕҢІ

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары Қазақстан үшін сан алуан сын-қатерлермен сипатталды. Экономика жоспарлы жүйеден нарықтыққа ауысу тұсында ауыр күйзелісті бастан кешірді: 1992-1995 жылдары жалпы ішкі өнім он жылда бірнеше рет елеулі дәрежеде қысқарды, гиперинфляция бастан кешірілді. 1993 жылы ұлттық валюта -

теңгенің енгізілуі экономикалық егемендіктің негізін қалаудағы маңызды кезең болды [Помфрет, 2006].

Саяси жүйені қалыптастыру аясында республика президенттік басқару нысанын таңдады. Нұрсұлтан Назарбаев 1991 жылғы желтоқсандағы жалпыхалықтық сайлауда Қазақстанның тұңғыш Президенті болып сайланды және реформалар барысын айқындауда шешуші роль атқарды. 1993 жылы қабылданған Конституция, ал одан кейін 1995 жылы қабылданған Конституция елді президенттік басқарудың күшейген жүйесі негізінде жаңғыртудың институционалдық негізін бекітті.

Сыртқы саясат саласында Қазақстан бірден орасан зор сын-қатерге -ядролық мұраға тап болды. Кеңес Одағынан мұра болып қалған, ядролық зарядтары бар 1 400-ден астам стратегиялық баллистикалық зымыранды Республика иеленді. 1994 жылы «Будапешт меморандумы» шеңберінде Украина, Беларусь және Қазақстан ядролық қарудан бас тартып, оны Ресейге тапсыруға және Ядролық қаруды таратпау шартына қосылуға келісті. Бұл шешім зерттеушілер тарапынан «тарихтағы ең ірі ядролық қарусыздану актісі» ретінде бағаланды [Ядерное наследие, Рябов, 2010].

Осы кезеңде этникалық қатынастар саласы да айрықша маңызды болды. 1989 жылғы санақ бойынша Қазақстанда қазақтар халықтың тек 40%-ын ғана құраған -бұл жағдай дербес мемлекет үшін өзіндік тарихи сирек кездесетін жағдай еді. Мемлекет ұлтаралық бірлікті сақтау мен қазақ тілі мен мәдениетін жаңғырту арасындағы нәзік тепе-теңдікті ұстануы тиіс болды. Тіл саясаты, ономастика, білім беру саласындағы мемлекеттік шешімдер осы нәзік тепе-теңдікті ескере отырып, бір мезгілде қазақ ұлттық бірегейлігін нығайтуға және этникалық азшылықтардың мүдделерін қорғауға бағытталды.

ТАРИХНАМАЛЫҚ ШОЛУ

КСРО-ның ыдырауы мен Қазақстан тәуелсіздігі мәселесі отандық және шетелдік ғылымда кең зерттелуде. Ресейлік тарихнамада Р.Г. Пихоя мен А.В. Шубиннің еңбектері кеңестік жүйенің ыдырауын жан-жақты талдаудың негізгі бастауы болып саналады. Батыстық зерттеушілер арасында Арчи Браун мен Марта Брилл Олкоттың еңбектері Қазақстандағы саяси үдерістерді постсоветтік транзит теориясы тұрғысынан талдап берді [Olcott, 2002].

Қазақстандық тарихнамада 1991 жылдан бастап тәуелсіздік тарихын зерттеудің мықты дәстүрі қалыптасты. М.Қ. Қозыбаев пен Қ.Н. Бұрхановтың зерттеулері Желтоқсан оқиғаларының тарихи маңызын тұңғыш рет кешенді ғылыми тұрғыдан зерделеді. Ресми тарихнаманың сыни тұрғыда саралануы мен архивтердің қолжетімділігінің кеңеюі Қазақстан тарихының осы кезеңін зерттеу перспективаларын айтарлықтай кеңейтуде.

ҚОРЫТЫНДЫ

КСРО-ның ыдырауы мен Қазақстанның тәуелсіздік алуы -тек заңдық-саяси реттелуден

тыс, жүйелік дағдарыстың, реформашылдық экспериментінің, ұлттық ояну үдерістерінің және халықаралық конъюнктураның күрделі өзара ықпалдасуының нәтижесі болды. Қазақстан посткеңестік трансформацияның ерекше жолын таңдады: бірден жарылыс жасамай, кезең-кезеңмен іске асырылған реформалар, прагматикалық сыртқы саясат, этникаралық тепе-теңдікті сақтауға бағытталған ілгерілеу.

Тарихи үдеріс тұрғысынан алғанда Қазақстан тәуелсіздігінің маңызын бағалай отырып, мынаны атап өту маңызды: тәуелсіздік тек кезең ауысуы ғана емес -бұл бірнеше онжылдықтар бойы жинақталған ұлттық сана мен мемлекеттік ерік-жігердің нәтижесі. Болашақ зерттеулер үшін ең перспективалы бағыттар -архивтік деректерге жүгіне отырып шешім қабылдаудың ішкі механизмдерін зерттеу, сондай-ақ 1986 жылғы Желтоқсан оқиғаларының тарихи рөлін тереңірек зерделеу болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Монографиялар мен мақалалар:

1. Браун А. Горбачёв факторы. -Оксфорд: Оксфорд университетінің баспасы, 1996. -406 б.
2. Олкотт М.Б. Қазақстан: орындалмаған уәде. -Вашингтон: Халықаралық бейбітшілік үшін Карнеги қоры, 2002. -320 б.
3. Помфрет Р. Орталық Азия экономикалары тәуелсіздіктен бері. -Принстон: Принстон университетінің баспасы, 2006. -297 б.4.
4. Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти, 1945–1991. -Новосибирск: Сибирский хронограф, 2000. -684 с.
5. Шубин А.В. Парадоксы перестройки. Упущенный шанс СССР. -М.: Вече, 2005. -480 с.
6. Қозыбаев М.Қ. Тарих зердесі. -Алматы: Ғылым, 1995. -372 б.
7. Бурханов К.Н. Казахстан на пути к демократии. -Алматы: Дайк-Пресс, 2004. -258 с.
8. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. -Алматы: Атамұра, 1999. -296 б.
9. Рябов Г.А. Ядерное наследие Советского Союза и проблемы нераспространения. -М.: МГИМО, 2010. -215 с.
10. Горбачёв М.С. Жизнь и реформы: в 2 кн. -М.: Новости, 1995. -Кн. 1. -600 с.

ҚМ АА Куәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.